

สังฆกรรมวิธีรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในจิตรกรรมฝาผนัง
วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร

นฤมล สารากรบริรักษ์

ดุชนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาไทยศึกษา

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

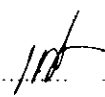
กรกฎาคม 2557

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยบูรพา

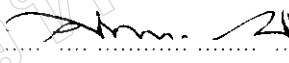
คณะกรรมการควบคุมดุชนีพนธ์และคณะกรรมการสอบดุชนีพนธ์ ได้พิจารณา
ดุชนีพนธ์ของ นฤมล สารากรบริรักษ์ ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปริญญาดุชนีพนธ์บัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา ของมหาวิทยาลัยบูรพาได้

คณะกรรมการควบคุมดุชนีพนธ์

 อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรีดี พิศุมิวิติ)

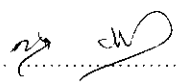
 อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เนื่ออ่อน ขีรวทองเขียว)

คณะกรรมการสอบดุชนีพนธ์

 ประธาน
(ศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์)

 กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรีดี พิศุมิวิติ)

 กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เนื่ออ่อน ขีรวทองเขียว)

 กรรมการ
(ดร.สุกุล อันมา)

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ อนุมัติให้รับดุชนีพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาดุชนีพนธ์บัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา ของมหาวิทยาลัยบูรพา

 คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
(ดร.บุญรอด บุญเกิด)

วันที่...28....เดือน....กุมภาพันธ์...พ.ศ. 2557..

ประกาศคุณูปการ

ดุชนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาให้คำปรึกษาและชี้แนะข้อมูลทางประวัติศาสตร์จากผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรีดี พิศุมิวิธิ อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว อาจารย์ที่ปรึกษาร่วมที่กรุณาให้คำปรึกษาเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะ ผู้วิจัยจึงนำความรู้ความเข้าใจจากคำชี้แนะของอาจารย์ที่ปรึกษาทั้งสองท่านมาทำการวิจัยจนสำเร็จลุล่วง จึงขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์รัช ปุณโณธก ศาสตราจารย์ประจำสาขาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ผู้ส่งกลับที่กรุณาให้ความรู้ ให้คำปรึกษา มาตั้งแต่แรกเริ่ม และขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ให้ความอนุเคราะห์พิจารณาผลงานให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และขอขอบพระคุณ ดร.สกุล อันมา กรรมการสอบดุชนิพนธ์จากคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ที่กรุณาให้คำแนะนำเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเพื่อเป็นแนวทางในการปรับแก้ผลงานให้เรียบร้อย

ขอกราบขอบพระคุณ คุณพ่อ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สันต์ สารากรบริรักษ์ คุณแม่ราตรี เฉลิมพันธ์ และศุภกร สารากรบริรักษ์ พี่ชาย ที่ให้การสนับสนุนและการดูแลผู้วิจัยจนทำให้ดุชนิพนธ์นี้เกิดผลสำเร็จ ขอขอบคุณนางสาววิรยา บัวประดิษฐ์ มิตรที่มอบภาพถ่ายและตำราต่าง ๆ ตลอดจนรับฟัง แนะนำ เพื่อสรุปงานวิจัยตั้งแต่ต้นจนสำเร็จ ขอขอบคุณอาจารย์ไพบัติ ภูชีสส์ชวกรณ์ อาจารย์ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง และอาจารย์เข็มฤทัย บุญวรรณ ในการให้ความช่วยเหลือมาตลอดที่ศึกษาร่วมชั้นปี และขอขอบคุณวารสารหน้าจั่ว คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรในการอนุเคราะห์พิจารณาตีพิมพ์เผยแพร่บทความ

ดุชนิพนธ์นี้ได้รับทุนสนับสนุนงานวิจัยจาก มูลนิธิพิริยะไกรฤกษ์ จึงขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

ประโยชน์ที่เกิดจากดุชนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขออุทิศให้กับผู้มีพระคุณทั้งหลายที่ได้สร้างและเก็บรักษาเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ ตลอดจนจิตรกรรมฝาผนังต่าง ๆ ในฐานะที่เป็นแหล่งความรู้สำคัญทางประวัติศาสตร์ของชาติมา ณ โอกาสนี้

นฤมล สารากรบริรักษ์

53810209: สาขาวิชา: ไทยศึกษา; ปร.ด. (ไทยศึกษา)

คำสำคัญ: สังฆกรรม/ จิตรกรรมฝาผนัง/ วัดปทุมวนาราม

นฤมล สารากรบริรักษ์: สังฆกรรมวิธีรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน
จิตรกรรมฝาผนัง วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร (THE FORMAL ACT OF BUDDHIST MONKS IN
THE REIGN OF KING MONGKUT ON MURAL PAINTINGS AT WAT PATHUM WANARAM
RACHAWORAWIHARN) คณะกรรมการควบคุมคุณภาพนิพนธ์: ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรีดี พิศุกมิตติ,
Ph.D., ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว, อ.ด. 255 หน้า. ปี พ.ศ. 2557.

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1. เพื่อศึกษาความหมายของจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรม
วิธีวัดปทุมวนารามราชวรวิหาร 2. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสังฆกรรมวิธีกับแผนผังวัดแบบ
มหาสีมาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง 3. เพื่อศึกษาสภาพสังคมไทยรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นปัจจัยต่อความเคร่งครัดเรื่องการทำสังฆกรรม และ
4. เพื่อศึกษาสังฆกรรมที่ปรากฏในเอกสารและจิตรกรรมฝาผนังอีกทั้งผลสืบเนื่องต่อมา

ผลวิจัยพบว่า สังฆกรรมเป็นหลักในการควบคุมวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ และเป็นสิ่งที่มี
ความสำคัญยิ่งขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏใน หมายรับสั่งต่าง ๆ
คำประกาศ ราชกิจจานุเบกษา และปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังพระอารามหลวงที่พระองค์ทรงสร้าง
โดยมีวัดปทุมวนารามเป็นหลัก เขียนบริเวณช่องระหว่างหน้าต่าง 12 ห้องภาพ มีคำจารึกอธิบายภาพ
เกี่ยวกับสังฆกรรมวิธีตอนต่าง ๆ ได้แก่ การประชุมปรึกษาหารือของคณะสงฆ์ การขอปริวาสกรรม
การสวดอัฏฐาณกรรม และอุโบสถกรรม ซึ่งอุโบสถกรรมเป็นเรื่องสำคัญของคณะสงฆ์ มีระเบียบ
ในการลงอุโบสถทุกกึ่งปักษ์ พระสงฆ์จะต้องบริสุทธิ์ศีล เข้าร่วมกันฟังพระปาติโมกข์ 227 ข้อ หาก
มีผู้ใดอาบัติให้แสดงตนและไม่สามารถเข้าร่วมในการทำสังฆกรรมนั้น อุโบสถกรรมเป็นสังฆกรรม
สำคัญเป็นกิจที่พระสงฆ์จะต้องปฏิบัติสม่ำเสมอ เป็นวินัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมีพระราชประสงค์ให้พระสงฆ์ปฏิบัติเคร่งครัดร่วมกับการออกกฎหมายเพื่อชำระพระพุทธ
ศาสนาให้ผู้ทะลุมืดทั้งวินัยได้รับการลงโทษ ดังนั้น จิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธีจึงเป็นสื่อใน
การย้ำเตือนให้แก่พระสงฆ์และประชาชนตระหนักถึงความสำคัญของสังฆกรรมเพื่อการปฏิบัติที่
ถูกต้อง

53810209: MAJOR. THAI STUDIES; Ph.D. (DOCTOR OF PHILOSOPHY)

KEYWORDS: THE FORMAL ACT/ MURAL/ WAT PATHUMWANARAM

NARUMOL SARAKORNBORIRAK: THE FORMAL ACT OF BUDDHIST MONKS IN THE REIGN OF KING MONGKUT ON MURAL PAINTINGS AT WAT PATHUM WANARAM RACHAWORAWIHARN. ADVISORY COMMITTEE. ASSISTANT PROFESSOR PREDEE PHISPHUMVIDHI, Ph.D , ASSISTANT PROFESSOR NUAON KHOUTONG KHIEO, Ph.D., 255 P. 2014.

This research has 4 main objectives. The first objective is to study the meaning of the murals about the formal act methods of Wat Pathumwanaram. The second objective is to study the relationship between the formal act methods and planning of the monastery that the King Mongkut made. The third objective is to study the society of Thailand during the reign of King Mongkut that is factor make the formal act strict. The last objective is to study the activities mentioned in this document, murals and the sequel later.

Results showed that the formal act is essentially in the control of the monastic and even more important in the reign of King Mongkut. Shown in the various orders, the Ministry Announcements in the Gazette and appears in murals monastery that King Mongkut built. Wat Pathumwanaram are essentially that the murals in the area of the 12 rooms between windows with the inscriptions describing about the various The formal act methods. Include consultation meeting of the monk of each monastery, "Asking a Pariwatsa Karma", "Prayer a Appanna Karma" and "Uposoth Karma". Uposoth Karma is important for monastery every fortnight at the appointed time, in order to recite the Pathimokha or the disciplinary code of monks, under which the 227 stanzas record the numerous ways that a monk can sin. The ceremony of the Uposoth is a strictly religious function. It is also obligatory that every monk within the vihara sima or boundary should attend. This is the discipline that King Mongkut had the whim to the monk practice strictly with the legislation to settle Buddhism to those who violate the discipline and law, have to get punished. So Murals Depicting about The formal act methods is a way to remind the monks and the citizens aware of the importance of the formal act .

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
สารบัญ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ช
สารบัญภาพ.....	ฌ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์การวิจัย.....	3
กรอบแนวคิดการวิจัย.....	4
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย.....	4
ขอบเขตของการวิจัย.....	4
นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย.....	5
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	5
วิธีดำเนินการวิจัย.....	17
แหล่งข้อมูล.....	17
2 สภาพภูมิสังคมสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่ส่งผลต่อสถาบันพระสงฆ์.....	18
ภูมิหลังของกรุงเทพมหานคร.....	18
การชำระพระพุทธศาสนาในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์-รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	32
การก่อตั้งคณะธรรมยุติกและผลสืบเนื่องในเวลาต่อมา.....	36
ความสำคัญของพระสงฆ์กับสังคมไทย.....	46
สรุปบทที่ 2.....	52
3 วัดปทุมวนารามและจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังกักรมวิธี.....	55
ประวัติความเป็นมาในการสร้างวัดปทุมวนาราม.....	55
ประวัติการบูรณปฏิสังขรณ์วัดปทุมวนาราม.....	80

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 จิตรกรรมฝาผนังช่องระหว่างหน้าต่างภายในพระอุโบสถ.....	85
สังฆกรรมวิธีในพระวินัยปิฎก.....	112
สรุปบทที่ 3.....	130
4 การวิเคราะห์ความหมายภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธี.....	133
การวิเคราะห์ภาพสังฆกรรมจากจิตรกรรมฝาผนัง.....	140
ความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมฝาผนังกับแผนผังมหาสีมา.....	170
การศึกษาเปรียบเทียบจิตรกรรมฝาผนังการทำสังฆกรรมจากวัดอื่น.....	175
สรุปบทที่ 4.....	184
5 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการวาดภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธี.....	186
การถ่ายทอดความรู้ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	186
การชำระกฎหมายไทยต้นกรุงรัตนโกสินทร์.....	193
การเปลี่ยนแปลงประเพณีในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	196
การปรับตัวของพระสงฆ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	216
สรุปบทที่ 5.....	233
บทสรุปและข้อเสนอแนะ.....	238
บรรณานุกรม.....	244
ประวัติย่อของผู้วิจัย.....	255

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
3-1 พระอารามในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	86
3-3 สังฆกรรมลักษณะ 4 ประการ.....	118
3-3 กิจจาริกรณ 4 ประเภท.....	121
3-4 พระสงฆ์ 5 พรรค.....	123
3-5 จารึกได้ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ยังปรากฏหลักฐาน.....	128
4-1 แสดงแผนผังพระอารามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง.....	182

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
2-1 ทศนียภาพริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณท่าราชวรดิฐ.....	19
2-2 เรือนแพริมแม่น้ำเจ้าพระยา.....	19
2-3 แผนที่แสดงอาณาบริเวณและคลองสายสำคัญของกรุงเทพมหานคร.....	22
2-4 บริเวณคลองมหานาค-คลองรอบกรุง รวบรวมรัชกาลที่ 5.....	26
2-5 บริเวณคลองมหานาค-คลองรอบกรุง ปี พ.ศ. 2557	26
2-6 แผนที่แสดงที่ตั้งของพระอารามหลวงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	27
2-7 การปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	32
2-8 พระสงฆ์ห่มแหวก	45
2-9 พระสงฆ์ห่มคลุม	45
3-1 แผนที่วัดปทุมวนารามและสถานที่ใกล้เคียง.....	55
3-2 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี.....	57
3-3 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) หรือ สมเด็จพระยาองค์น้อย... ..	57
3-4 คำประกาศวิสุตคามสีมาวัดปทุมวนาราม.....	59
3-5 พระอุโบสถ วัดบรมนิวาส ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ.....	62
3-6 พระอุโบสถ วัดโสมนัสวิหาร ถ่ายจากทิศตะวันออกเฉียงใต้.....	63
3-7 พระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงใต้.....	63
3-8 วิหารหลวง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ถ่ายจากทิศตะวันออกเฉียงใต้.....	64
3-9 พระอุโบสถ วัดมกุฏกษัตริยาราม ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงใต้.....	64
3-10 แผนผังเขตพุทธาวาสวัดปทุมวนาราม.....	66
3-11 ภาพถ่ายเก่าวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากทิศตะวันตกเฉียงใต้.....	67
3-12 พระอุโบสถวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากมุมด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ.....	68
3-13 ขัณฑสีมาที่เสาศาโลพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากทิศตะวันออกเฉียงใต้.....	68
3-14 หลักรมหาสีมาชั้นในรอบพระอุโบสถ วัดปทุมวนารามถ่ายจากทิศตะวันตกเฉียงใต้.....	69
3-15 มหาสีมาชั้นนอกรอบวัดปทุมวนารามถ่ายจากทิศใต้ในคราวอนุรักษ์ปี พ.ศ. 2554.....	69
3-16 นิมิตต์ฐานพระอุโบสถ วัดปทุมวนารามถ่ายจากมุมตะวันออกเฉียงเหนือในคราว อนุรักษ์ปี พ.ศ. 2554.....	70

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
3-17 พระเจดีย์วัดปทุมวนาราม ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ.....	71
3-18 พระวิหารวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ.....	72
3-19 โพธิ์พระวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ.....	72
3-20 คลองวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือ.....	74
3-21 ภาพลายเส้นเรือพระที่นั่งจำลอง ลำหน้าคือเรือเอกไชยจำลอง เพื่องานแสดงสินค้า ภาพลายเส้นเรือพระที่นั่งจำลอง ลำหน้าคือเรือเอกไชยจำลอง เพื่องานแสดงสินค้า.....	74
3-22 เรือเอกไชยเหินหาญอัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน (ลำหน้า) จิตรกรรมฝาผนังภายในพระวิหารวัดปทุมวนารามด้านทิศใต้.....	75
3-23 เรือเอกไชยเหินหาญ ภายในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เรือพระราชพิธี.....	75
3-24 พระพุทธปฏิมาพระสยาม (พระไอย) ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	77
3-25 พระพุทธปฏิมาพระเสริมภายในพระวิหารวัดปทุมวนาราม.....	78
3-26 พระพุทธปฏิมาพระแสน ประดิษฐานเบื้องหน้าพระเสริมภายในพระวิหารวัดปทุมวนาราม.....	78
3-27 แผนที่อาณาเขตวัดปทุมวนารามราชวรวิหาร.....	80
3-28 ภาพถ่ายทางอากาศวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากทิศตะวันออก.....	83
3-29 ภาพถ่ายมุมสูงวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากทางด้านทิศใต้.....	84
3-30 คลองอรรณพและสะพานเฉลิมเผ่า 52.....	84
3-31 แผนผังแสดงตำแหน่งจิตรกรรมฝาผนังช่องระหว่างหน้าต่างภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม 12 ห้องภาพ.....	87
3-32 ลวดลายของกรอบภาพจิตรกรรมฝาผนังแต่ละห้องภาพ.....	88
3-33 ลายเส้นนกท่อมกลางลายดอกบัว.....	88
3-34 ภาพจิตรกรรมนกที่แทรกอยู่ในลวดลายดอกบัว.....	89
3-35 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 1 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	90
3-36 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 2 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	91
3-37 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 3 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	92
3-38 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 4 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	93

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
3-39 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 5 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	94
3-40 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 6 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	95
3-41 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 7 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	96
3-42 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 8 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	97
3-43 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 9 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	98
3-44 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 10 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	99
3-45 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 11 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	100
3-46 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 12 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	101
3-47 ชุ่มประตู่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.....	104
3-48 ชุ่มประตู่วัดปทุมวนาราม.....	105
3-49 เจดีย์ทรงระฆังวัดบวรนิเวศวิหาร.....	105
3-50 หลักลมหาสี่มาชั้นในวัดปทุมวนาราม.....	105
3-51 สะพานหัน ทุ่งรังสิต.....	106
3-52 สะพานหันข้ามคลองจักรวรรดิไปถนนลำเพ็ง พ.ศ. 2557.....	106
3-53 พระสงฆ์ห่มดองพาดสังฆาฏี.....	107
3-54 พระสงฆ์ห่มดองทาบชายข้างหลัง.....	107
3-55 ภาพการเล่นของชาวสยาม.....	109
3-56 ชาวบ้านมารอรับเสด็จประพาสในรัชกาลที่ 5 ตรงวัดชุมพลนิกายาราม.....	110
3-57 สตรีชาวสยาม.....	111
3-58 หญิงลาวในภาคเหนือ.....	111
3-59 การจัดเตรียมบายศรี ภาพจากจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม....	112
3-60 กระบวนการทำสังฆกรรมหรือสังฆกรรมวิธี.....	129
4-1 ปฏิทินปักขคณนา.....	136
4-2 แผนผังนักษัตร 27 หมู่.....	136
4-3 ปฏิทินปักขคณนาของมหาวิทยาลัย.....	138
4-4 ภาพขบวนแห่ในจิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 1 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	140

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-5 ภาพถ่ายเก่าจิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 1 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม คราวอนุรักษปี พ.ศ. 2538	141
4-6 อปโลกนกรรมของพระสงฆ์ 7 รูป ห้องภาพที่ 1 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	143
4-7 ภาพวันรับกฐินในพิธีทอดกฐิน ห้องภาพที่ 2 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	144
4-8 เนื้อความในจดหมายเหตุเรื่องเสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐินวัดปทุมวนาราม....	145
4-9 การขอปริวาสกรรมในจิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 3 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม	146
4-10 การสวดอัชฌาณกรรม ห้องภาพที่ 4 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	148
4-11 พระสงฆ์ที่อยู่ในกุฏิ.....	149
4-12 พระสงฆ์ที่กำลังออกอุตงค์.....	149
4-13 การสวดมนต์ทำวัตรของพระสงฆ์ ห้องภาพที่ 5 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม....	150
4-14 พระสงฆ์พักจีบขาในกุฏิ ห้องภาพที่ 5 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม.....	151
4-15 การปรึกษาหารือกันของหมู่สงฆ์ภายในพระอุโบสถ ห้องภาพที่ 6 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	152
4-16 สังฆอุโบสถ ห้องภาพที่ 7 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	153
4-17 คณะอุโบสถ ห้องภาพที่ 7 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	154
4-18 อธิษฐานอุโบสถ ห้องภาพที่ 7 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	154
4-19 พระสงฆ์กำลังซักซ้อมผ้าจีวร ห้องภาพที่ 7 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	155
4-20 หมู่สงฆ์ร่วมทำสังฆอุโบสถ ห้องภาพที่ 8 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	155
4-21 สามเณรและพระพี่เลี้ยงในกุฏิ ห้องภาพที่ 8 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	155
4-22 วินัยกรรมเปลี่ยนบาตร ห้องภาพที่ 9 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	157
4-23 เทศนาธรรมตามพระคัมภีร์ ห้องภาพที่ 9 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	159
4-24 ภาพเปรียบเทียบการอนุรักษจิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 9 ภาพด้านซ้ายเป็นภาพถ่ายเก่า ก่อนการอนุรักษปี พ.ศ. 2538 และด้านขวาเป็นภาพถ่ายในปี พ.ศ. 2555.....	159
4-25 สังฆอุโบสถในวันเพ็ญเดือน 12 ห้องภาพที่ 10 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม....	161
4-26 ประเพณีลอยกระทง วัดปทุมวนาราม ห้องภาพที่ 10 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	162

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-27 ประเพณีลอยกระทง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม.....	162
4-28 ประเพณีลอยกระทง วัดเสนาสนาราม พระนครศรีอยุธยา.....	163
4-29 ภาพเปรียบเทียบการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 10 ภาพด้านซ้ายเป็นภาพถ่าย เก่าก่อนการอนุรักษ์ปี พ.ศ. 2538 และด้านขวาเป็นภาพถ่ายในปี พ.ศ. 2555.....	163
4-30 สังฆอุโบสถ ห้องภาพที่ 11 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	164
4-31 คณะอุโบสถ ห้องภาพที่ 11 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	165
4-32 ปุคคลอุโบสถ 1 ห้องภาพที่ 11 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	165
4-33 ปุคคลอุโบสถ 2 ห้องภาพที่ 11 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	166
4-34 การเทศน์ตามพระคัมภีร์ ห้องภาพที่ 12 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	167
4-35 การรับผ้าไตรจีวร ห้องภาพที่ 12 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	167
4-36 กระบวนแห่ผ้าไตรจีวรของฝ่ายฆราวาสห้องภาพที่ 12 ภายในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม.....	168
4-37 แผนผังแสดงตำแหน่งและเนื้อเรื่องในจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธี.....	169
4-38 การผูกขันธ์สี่มากับสิ่งปลูกสร้างอื่น ๆ ภายในวัด.....	171
4-39 ตำแหน่งการผูกมหาสีมา.....	172
4-40 ภาพลายเส้นแสดงที่ตั้งของมหาสีมาวัดปทุมวนาราม ปรับปรุงจากภาพลายเส้นประกอบ หนังสือวัดปทุมวนาราม.....	173
4-41 แผนผังแสดงองค์ประกอบของมหาสีมา ปรับปรุงจากผังเขตพุทธาวาสวัดปทุมวนาราม	174
4-42 อุโบสถกรรม วัดบรมนิวาส.....	175
4-43 อปโลกนกรรม วัดบรมนิวาส.....	176
4-44 การอุปสมบทในรัชสมัยประเทศ วัดโสมนัสวิหาร.....	176
4-45 สังฆอุโบสถ วัดโสมนัสวิหาร.....	177
4-46 ภาพอุโบสถก่อนนั่งทับ วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม.....	178
4-47 นาคโปรยทาน วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม.....	179
4-48 การอุปสมบทภิกษุณี วัดมกุฏกษัตริยาราม.....	180
4-49 การประชุมสงฆ์วัดมกุฏกษัตริยาราม.....	180

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
5-1 การประชุมสงฆ์วัดมกุฏกษัตริยาราม.....	190
5-2 กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคถวายผ้าพระกฐิน.....	200
5-3 กระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคถวายผ้าพระกฐิน.....	200
5-4 จารึกโอวาทปาฏิโมกขาทิปาฐะ อักษรขอม ภาษาบาลี วัดเสนาสนาราม จ. พระนครศรีอยุธยา.....	212